

Verzoek

Ooit heb ik me geabonneerd op het Friestalig tijdschrift **De Kul**. Het was een moedig eenmansproject van Trinus Riemersma, Fries schrijver. Ik had nog nooit van de man gehoord, maar 'De Kul', dat vond ik als vijftienjarige wel een heel intrigerende, provocerende en prikkelende naam voor een literair tijdschrift. Handelsgeest kan ik Riemersma achteraf dus niet ontzeggen, want zo dwong hij mij om hem — tegen betaling ook nog — te leren kennen.

De naam Fokke Sierksma had ik ooit al door mijn authentieke overgrootvader horen noemen. Dat was de man, de bekende godsdienstwetenschapper, de Fries, die ooit voor de Hollandse radio had betreurd dat hij er in Dokkum niet bij was geweest toen Bonifatius door zijn voorvaderen door-kliëfd, uiteengereten en opgegeten werd! Ik herinner me de lichtjes in overgrootvaders ogen.

Trinus Riemersma schreef in een van de eerste nummers van zijn **De Kul** over Fokke Sierksma. Ooit (ik paraphraseer uit mijn geheugen) had hij in het voorbijgaan de grote Sierksma zien staan. Van achteren. Een ouwe-mannetjes-nekje boven een gesteven wit boordje. Dat was voor Riemersma bevestiging geweest van wat hij al wel wist. Sierksma was een van die reactionaire Friezen die hun Friesland zo willen houden als het altijd is geweest. 'Zoals de koeien er in zijn jeugd scheten, zo moesten ze dat ook in zijn ouderdom doen'. (Dit laatste citaat

is vrij letterlijk, want ik weet nog dat ik toen voor het eerst van m'n leven het woord 'jeld' las (= ouderdom)).

Bij de dokter lag onlangs op de wachtka-
mertafel een recent nummer van **Frysk & Frij**. Op pagina 9 keek ik in het baardige gezicht van — jawel — Trinus Riemersma, nog steeds Fries schrijver. Eén keer in de zoveel tijd schrijft hij een stukje voor **Frysk & Frij**. Opdat het de lezer niet kan ontgaan dat hij het heeft geschreven, staat zijn portret ernaast. Deze keer ging het over elfstedenkoorts.

Riemersma is één van die Friezen, die er niet van houden dat er Hollanders op hun ijsbaan komen zwieren. Hij wil tanks op de Afsluitdijk om ze tegen te houden, want hij weet dat Hollanders verschrompelde hersens hebben. 'Harsensferskronfele', noemt

hij dat. En hij vindt het tuig en ook dat het dieven (brood en vlaggen stelen ze) zijn en bovendien vandalen. Hij wil Henk Kroes — de voorzitter van de Elfstedenvereniging — verbannen naar Lapland. 'De authenticiteit van dit Friese gebeuren', meent hij, is aan Hollandse lol ten prooi gevallen. Hij wil geen elfstedentocht meer.

Ik begreep het niet. Een man met zoveel handelsgeest! Ik heb meteen mijn overgrootvader gebeld. Die is specialist in authenticiteit. Hij bleek op sterven te liggen. 'Net te lang, hear', zei overgrootmoeder voor ze de hoorn overgaf. 'Trinus moet net hurder ride wolle as Fokke', hijgde overgrootvader moeizaam. Ik hoorde hoe hij zijn laatste adem in het mondstuk van de hoorn blies. Ik begreep het nog steeds niet. Nadat ik haar gecondoleerd had, vroeg ik overgrootmoeder haar mening over Riemersma. 'Och wie oerpake der noch mar', zei ze, 'dy hie it wol witten.'

Nu moet ik dus mijn eigen mening bepalen, want mijn authentieke voorvaderen zijn dood of onmondig. Maar ik kan het niet. Ik heb niet voldoende informatie. Ik ken Riemersma niet genoeg. Ik moet weten hoe hij er van achteren uitziet. Mocht hij dit lezen, dan verzoek ik hem hierbij dringend om mij in een volgende **Frysk en Frij** eens met de nek aan te kijken.

A.B.C. de Vries

Enkele kanttekeningen bij de laat-middeleeuwse stad Harlingen vóór 1550

Tijdens de eerste decennia van de Republiek had Harlingen onder de Friese steden wel het meest het karakter van een 'boomtown'. Zo werd in het tijdsbestek van een kwart eeuw een stadsuitleg gerealiseerd die tot een - bijna - verviervoudiging van het stedelijk oppervlak leidde en binnen Friesland naar schaal en omvang uniek is. De snelle expansie overschaduwde als het ware de oudere historische en geografische ontwikkeling van Harlingen waarover maar weinig bekend is.

Een oppervlakkige blik op zeventiende-eeuwse plattegronden van Harlingen toont een stad, die zich het beste laat vergelijken met Hollandse en Zeeuwse havensteden als Enkhuizen, Hoorn of Vlissingen. Grote havenbekkens, handel en industrie, het gezicht naar zee gekeerd, kortom een plaats met een nijvere, maar ook

voornamelijk allure. De zeventiende-eeuwse plattegrond staat in schril contrast tot de plattegrond die Jacob van Deventer ergens tussen 1559 en 1562 tekende van deze Zuiderzeehaven. We zien daarop een kleine stad afgebeeld, nauwelijks 18 hectare groot, met aan de zuidoostzijde het oude kerkdorp Almenum, nog buiten de onaanzien-

lijke omgrachting gelegen. De haven beperkte zich tot de noordelijke stadsgracht en een kleine voorhaven. Zij werd sedert 1502 - maar wellicht al eerder - beschermd door een tweetal pieren of havenhoofden. Op het hoe en waarom van de stadsuitleg zal ik in een toekomstige bijdrage terugkomen.

Topografische rondgang

Die grootse stadsuitleg doet intussen het oudere verleden van Harlingen bijna verbleken. De schaarste aan bronnen leidt er voorts toe dat het stedelijk palet vóór 1550 nauwelijks kan worden gekleurd. Het blijft bij de bekende nevelen, met daaromheen veel gespeculeer. Al met al ligt er

een stad die schijnbaar uit een laat-middeleeuwse leegte onder de vleugels van een ouder kerkdorp tot grote hoogte is geraakt. In tamelijk recente bijdragen van Obreen en Huizinga c.s. over de geschiedenis van Harlingen wordt met betrekking tot het oude Harlingen nogal stellig opgemerkt dat de stad gasthuis, weeshuis, pesthuis, klooster noch godshuis herbergde. Het is de vraag of dit inderdaad in alle gevallen opging. In deze bijdrage ligt het accent niet in de eerste plaats op de externe geografische, politieke en economische factoren die het groei-proces op gang brachten. We maken intengende een rondgang door de laat-middeleeuwse topografie van de stad aan de hand van een aantal vragen.

Versterkingen

De eerste vraag is die naar de omwalling en omgrachting van de stad als zichtbare uitdrukking van een stedelijk karakter. Daarmee samen hangt de vraag naar de plaats van het eerste, op last van de stad Groningen gebouwde blokhuis. De oudste versterking van de stad wordt doorgaans aan een drietal gebeurtenissen gekoppeld, te weten de bouw van het hiervoor genoemde blokhuis in 1496, het opwerpen van een stadswal (kort na 1515) en de schenking door Karel V van een jaarlijks bedrag van honderd ponden à veertig Vlaamse groten tot reparatie van muren, torens, poorten en dergelijke, in 1524. Omstreeks 1468 wist een Bourgondische "spion" nog te melden dat de stad niet besloten was en 'beheert' werd door de hoofdeling Ede Douwes Gerbranda. Omtrent Sint Jan (24 juni) 1496 begonnen de Groningers een bolwerk te maken, om die stad Franeker 'daer mede te bedwingen ende te benauwen', aldus Petrus van Thabor. Op dit bolwerk, weinig meer dan een schans met een versterkt huis, plaatsten de Groningers een kastelein, Thijs Potters. Er werd tevens een 'grauen' (gracht) aangelegd, waarvan niet duidelijk wordt of hij rond de schans werd getrokken of rondom de stad werd gelegd. Lang hebben de Groningers niet van dit weerwerk kunnen profiteren. Het jaar daarop werd het door de Franekers verwoest, nadat die al op 1 augustus 1496 (St. Petri ad vincula) 'Harlinghen, sonder steeck ende sonder slach wonnen' en *en passant* Ede Douwes Gerbranda uit de kerk gevankelijk meevoerden. Winsemius weet van deze gebeurtenis te melden dat de Franekers Harlingen door 'slappe wachthouginge niet verre van Sinte Michiels kerkhof (hadden) ingekregen' (fol. 339).

'Olde blockhuys'

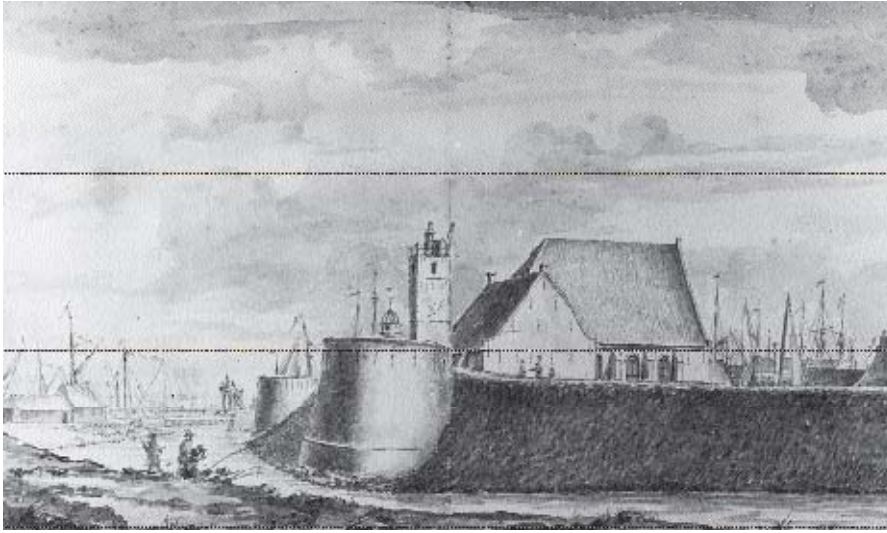
Lang is aangenomen dat de Saksers in 1500 gebruik maakten van de fundamente van dit bolwerk bij de bouw van hun blokhuis. Dit Saksische blokhuis stond aan de zee- of westzijde van de stad. Het werd na 1580 gedeeltelijk ontmanteld. In 1968 suggereerde Obreen mijns inziens terecht dat het Groninger '*castellum*' niet aan de westzijde, maar aan de oostzijde van de stad lag. Het was een zichtbaar onderdeel van een politiek van geleidelijke omsingeling door Vetkopers en Groningers van de Franeker Schieringers. Obreen's veronderstelling wordt bevestigd door Sibrandus Leo die gewaagt van '*Almenum fortalicium*'. Ten overvloed voegt hij er aan toe '*nunc vocatur Harlingen*' (nu Harlingen genoemd), hetgeen niet verwonderlijk is omdat het Almenumer gebied in de zestiende-eeuwse kohieren consequent wordt aangeduid als Harlinger Uitburen. Zoals blijkt in 1555, als in een koopbrief met betrekking tot burgemeester 'Ariaen Michielsz gront', gelegen ten noorden van het Franekereind, met andere woorden op onverdacht Almenumer territorium, wordt vermeld: liggende binnen de 'Jurisdictie van Harlingen'. Het *Beneficialboek* (1543) spreekt eveneens over stad en jurisdictie van Harlingen en bedoelt daarmee Harlingen en Almenum. Schotanus (fol.431) plaatste het sterke 'steen-huys (van de Groningers) op 't Zuyden van de Stadt'. Dat er sprake was van twee verschillende locaties blijkt uit een in het *Beneficialboek* opgenomen vermelding van 'die Olde Blockhuyssteedt'. Het sluitende bewijs dat de Saksers hun blokhuis niet op de plek van het Groninger '*castellum*' bouwden komt uit een zestiende-eeuwse *Formulierenboek* (PB, Hs 1040). In een ruilvereenkomst van omstreeks 1560 is sprake van het 'Olde blockhuys op die Jonckste vicariegrondt'. Dit jongste vicarieland, alias Sint Catharina-prebende, werd in 1546/47 gebruikt door de hoofdpriester van Harlingen, heer Johannes (Jans) als hof en huissteed met een stuk land ter grootte van zo'n 50 are, 'achter thuy's' (pastorie). Johannes Jans moet ten oosten van de kerk hebben gewoond. De minuutkaart van Jacob van Deventer geeft daar duidelijk een vrijstaand huis met een omheind terrein - naar wij aannemen de weem of pastorie met hof - aan. Uit de naastliggers onder post 38 in de aanbreng van 1546/47 valt bovendien op te maken dat zijn 'hoff mytte huissteed ende (het) cleyntucxken lants achter thuy's' van neef

Roeloff, de jongste vicaris, ten oosten van de 'heeren wech' om de kerkterp lag. Deze herenweg boog ten zuiden van het blokhuis oostwaarts om vandaar zijn weg richting Franeker en Bolsward te vervolgen. Aan het begin van de Kimswerderweg lag de splitsing richting Bolsward. Het vervolg richting Franeker werd na 1646 als trekweg gebruikt.

De Van Deventer kaarten - zowel de minuut- als de netkaart - geven precies op de plek van het uit de geschreven bronnen globaal te lokaliseren blokhuis een bult aan die het restant kan zijn geweest van dit weerwerk. Ruim zestig jaar na dato moet zulk intensief graafwerk nog duidelijk zichtbaar in het veld hebben gelegen. Indien deze veronderstelling juist blijkt, dan zal het Groninger of 'olde blockhuys' ten oosten van de kerkterp van Almenum hebben gelegen bij de Fabrieksstraat, Klaverbladstraat en Oude Turfkade. De laatste restanten zullen omstreeks 1580 zijn vergraven bij de aanleg van de nieuwe stadswal.

Stenen poort

Na dit intermezzo aangaande beide blokhuizen, blijven we zitten met de mededeling van de Bourgondische pottekijker uit omstreeks 1468. Het merkwaardige is dat andere contemporaine bronnen - waar we zo meteen op terugkomen - wel degelijk wijzen in de richting van een omgrachting of omwalling. Dat roept de vraag op naar de (on)belangrijkheid van Harlingen/Almenum in de vijftiende eeuw. Enige jaren geleden herleidde Noomen de oorsprong van de Magnussage, die eeuwenlang in verband gebracht werd met de 'Dom van Almenum', tot de dertiende eeuw. Het is dezelfde eeuw waarin Harlingen (1228) voor het eerst wordt vermeld. De verspreiding van de Magnustraditie zal ongetwijfeld verband hebben gehouden met de zeevaart. Het bestaan van uiteenlopende zaken als poorterie of een min of meer geregelde scheepvaart op Engeland is vanaf de vroege veertiende eeuw aantoonbaar. Zo belangrijk als lang verondersteld werd was de kerk van Almenum/Harlingen echter niet. Niettemin telde zij omstreeks het midden van de vijftiende eeuw naast pastoor en sacrista, twee vicarissen en nog eens drie provenpriesters. Meer profane bewijzen uit die tijd geven aan dat de stad groeipretenties had. Deze uitten zich onder meer in de zorg voor de verbindingen met het achterland (1456: de slating van de zijlroede of Ried tot Almatille) en een gefrustreerde poging een biertol in te stellen, ten-

Toen Pieter Idserts Portier deze prent omstreeks 1750 vervaardigde, gaven aarden wallen en rondelen nog duidelijk de contouren aan van het in 1500 door Saksers gestichte blokhuis aan de westzijde van de stad. Rechts ontwaren we de Westerkerk, daarnaast een vuurtoren en links ervan het torentje van de Havenpoort (ill. Fries Museum)

einde het 'dijep' (de Voorstraatgracht) 'ende haeden' (strekdammen bij de havenmond) te onderhouden (1471/72). In 1461 of 1462 legde een brand een groot deel van de stad in de as. Volgens een mededeling in het register op Winsemius *Chronique* werd de stad vervolgens vaster gemaakt dan zij te voren geweest was, hetgeen duidt op de aanwezigheid van een wal, muur of gracht. Er zijn meer aanwijzingen in de richting van een versterking rond het havenstadje. In het bekende testament van Titardus Carpentator (Tjaard of Tiete timmerman) uit 1442 is sprake van twee huissteden met een kamer 'extra portam', met andere woorden buiten de poort. Waar die poort stond is onduidelijk. Op de ruim een eeuw jongere kaart van Van Deventer ontwaren we een drietal poorten. In het noordwesten de oude Bildtpoort of Noorderpoort (in 1561 vermeld), in het noordoosten de Sint Jacobs-poort of Blauwe poort (in 1574 vermeld) en de (oude) Kerkpoort. De kaart van Van Deventer toont huizen noch kameren buiten de eerstgenoemde poorten. Bij de laatste stonden ze wel, zoals ook blijkt uit het eerdergenoemde Formulierenboek ('twee cameren soe als die staen coniuinct aen malcanderen op die Oostzijde van die nieuwe kerkwech op te kerckegrondt' aldaar 17v, 18v). Mogelijk hebben we de oude Kerkpoort of een voorganger ervan te pakken. In 1471/72 blijkt het stadje een *stena porta* te hebben, die wellicht dezelfde is als de bovengenoemde. Dit alles laat onverlet dat de versterking rond de stad slechts een zeer eenvoudige of onvolledige kan

zijn geweest. Zeker in de ogen van onze oplettende Bourgondische waarnemer, gewend aan fors bemuurde steden in zuidelijker contreien. Wellicht had het stadje aanvankelijk slechts één poort, uitgerekend op de plek waar zij het meest kwetsbaar was voor aanvallen, namelijk aan de zijde van de deels met huizen bebouwde hoge kerkterp van Almenum. Maar dat Harlingen omstreeks 1450 een omgrachting en/of omwalling had lijkt na het voorgaande wel vast te staan.

Gasthuis en -kapel

In 1582 wendde het stadsbestuur zich mede namens hertog Frans van Anjou tot de Staten van Friesland om uit de domeinen van Filips II in en rond Harlingen fondsen te verstrekken, teneinde zieken en nooddriftigen bij te kunnen staan. Harlingen had destijds arm- noch gasthuis, maar de vraag is of dat altijd zo was geweest. De huiszittende armen werden aanvankelijk bezocht door armvoogden, vaak leden van een geestelijke broederschap à la bekende Leeuwarder gilden als het Soete Name Jesusgilde of het Heilig Sacramentsgilde. Dit laatste gilde beheerde daarenboven het in 1478 gestichte Sint Jacobsgasthuis en -kapel. Een van de middelen om het onderhoud der armen te bekostigen was uiteraard de opbrengst van het verpachte armenland. In Harlingen vinden we dergelijk land zowel in het Beneficiaalboek als in de Aanbrengregisters, beide uit de jaren-1540, terug. Om veel land ging het niet; hoogstens enkele tientallen pondematen, waarvan een deel in

gemeenschappelijk eigendom met 'de gemeene priesters'. De organisatie van de armenzorg op de bovengeschetste wijze zal kort voor deze registraties zijn ontstaan. Krachtens een in 1531 door Karel V uitgevaardigde ordonnantie diende de overheid in steden en dorpen immers voortaan armenvoogden aan te stellen. Daarnaast moesten de verschillende gasthuizen en broedersschappen tot één beurs verenigd worden. Zo werden in Leeuwarden de goederen van het Sint Jacobsgasthuis bij die van het Sint Anthonygasthuis gevoegd.

Bij nadere bestudering van de bronnen blijkt dat in Harlingen een enigszins vergelijkbare organisatie van de armen- en bejaardenzorg zal hebben bestaan. In het eerdergenoemde testament van Titardus Carpentator uit 1442 is sprake van een 'Hospitalum' in Harlingen dat een klinkerd (muntsoort) krijgt, evenals 'Beatae Gertrudis' - een kapel onder Almenum naar zal blijken - die eveneens wordt bedacht. In het uit 1471/72 daterende testament van Wlck Wyghersma uit Almenum komt het eerdergenoemde Hospitalum terug als 'Bura gesthuys', met andere woorden het gasthuis van Almenum/Harlingen. Ook wordt aan Sint Gertrudis land in de nabijheid van haar bestaande grondbezit gelegateerd. Het testament van Eedwer Siaerda (OFO II 238) uit 1510 biedt uitkomst, want naast de parochiekerk krijgt de 'gasthuys tzerka' van Harns een enkel gulden.

Harlingen had dus een gasthuis met een aan Sint Gertrudis - een zeer populaire heilige in de Friese Zuiderzeesteden - gewijde kapel. De zorg voor armen en ouden van dagen was naar wij aannemen een zaak van de gelijknamige geestelijke broederschap, t.b.v. de zielzorg bijgestaan door één of meerdere geestelijken uit de Harlinger parochiekerk, de Sint Michaëlkerk op de kerkterp van Almenum.

Sint Geertruidsgasthuis

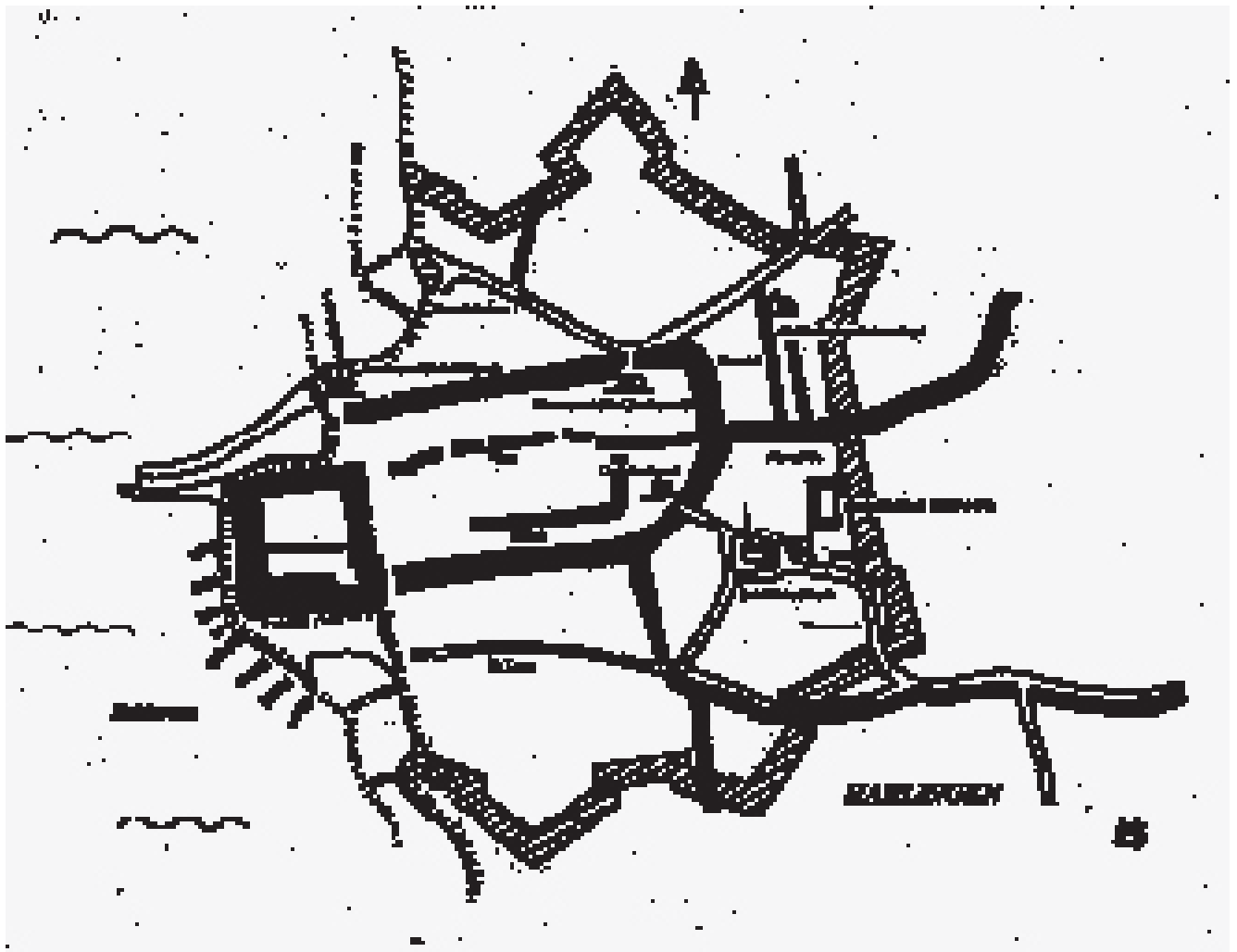
Aan deze situatie zal door de ordonnantie van Karel V in of kort na 1531 een einde zijn gekomen. Sint Geertruid vinden we nog twee keer als naastligger genoemd in het Beneficiaalboek, maar in de Aanbreng van de Buitendijkster landen van Harlingen en Harlinger Uitburen uit 1546/47 missen we deze heilige. Daarentegen vinden we wel veel van het land terug als gemeenschappelijk eigendom van de armen binnen Harlingen en de 'gemene priesters'. Het lijkt aannemelijk dat kapel en

gasthuis zijn opgeheven en de eigendommen werden verdeeld over de aan de parochiekerk verbonden geestelijken enerzijds en de armenvoogden anderzijds. Een vergelijking van de vermeldingen in het Beneficiaalboek met de Aanbreng van 1546/47 toont het verband tussen de Sint Geertruidskapel en het vermoedelijk gelijknamige gasthuis. De ligging van het kapel en gasthuis is zelfs tamelijk nauwkeurig te bepalen. Het voornaamste bezit van Sint Geertruid lag op de Noordees, waarvan de naam Noordijs is afgeleid. Een tweetal losse gegevens krijgt dankzij deze informatie meer reliëf en blijkt verder behulpzaam bij een nadere lokalisering van kapel en gasthuis. Om te beginnen is dat een mededeling in Van der Aa's *Aardrijkskundig Woordenboek* (V, 178) waaruit blijkt dat de Sint Geertruidkapel nog in 1537 te Harlingen bekend was. De andere mededeling betreft een door Dekker en Nielsen in *Kastelen, Kerken en Kloosters* aangehaalde tekst in het

Harlinger Proclamatieboek uit 1642, waarvan sprake is van een afgebroken monnikhuis als westelijke naastligger van een zoutkeet tegenover de stads Oostervesten. Gasthuis en kapel moeten derhalve in de nabijheid van het Noordijs hebben gelegen, ergens tussen de Zoutsloot en Kleine Zoutsloot (nu William Boothstraat, resp. Scheffersplein/Oosterkeetstraat), buiten de toenmalige stedelijke bebouwing. De vraag wanneer het gasthuis en de kapel zijn opgericht kan niet worden beantwoord. Mogelijk staat een bepaling uit de zoen die Albert van Beieren op 11 augustus 1398 met Oostergo en Westergo in meer of minder verband met de oprichting. Deze luidt dat beide gewesten een gasthuis zouden oprichten als herberg voor de armen. Er is overigens niet bekend of een dergelijk gasthuis, al dan niet in combinatie met een kapel is opgericht en zo ja waar. Workum, dat net als Harlingen in 1398/99 met een Hollands stadsrechtprivilege werd begiftigd, had tot in de achttiende

eeuw een gasthuiskerk. Maar de bovengenoemde bepaling kan natuurlijk best de stoot hebben gegeven tot de oprichting van dergelijke instellingen juist in die steden waar de Hollandse invloed tijdelijk het sterkst was. Intussen geven stadsomheining (wal of gracht), poort en gasthuis al in de vijftiende eeuw aan dat, om met Ubbo Emmius te spreken, dit 'goed bewoonde vlek' (ook destijds) op een stad geleek. Een stad bovendien waarvan de banlieue al in de eerste helft van de zestiende eeuw enkele tichelwerken en zoutketen blijkt te herbergen, die naderhand Harlingen niet alleen tot de grootste haven-, maar tevens tot de meest uitgesproken nijverheidsstad van Friesland zouden maken.

Meindert Schroor

Reconstructie-tekening van het laat-middeleeuwse Harlingen en zijn naaste omgeving. Het gearceerde gebied geeft de tegenwoordige stadsgracht aan zoals die omstreeks 1580 tot stand kwam.